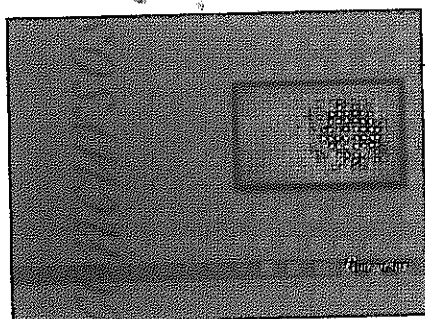
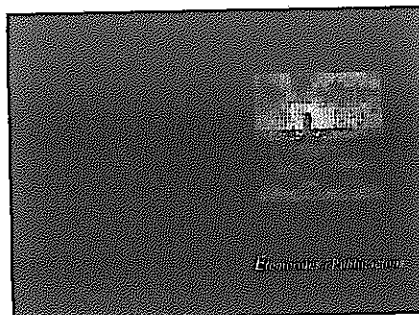
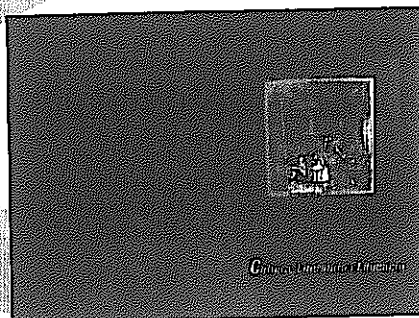
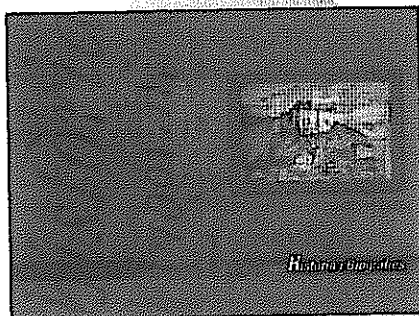
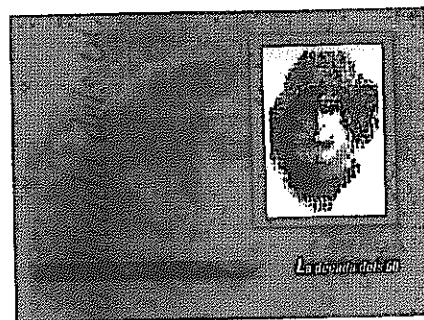

Ayuntamiento de
PETRER

FESTA

2010

Índex

COORDINACIÓ: Fernando E. Tendero Fernández i Juan Ramón García Azorín
PORTADA I SECCIONS: Quique Amat • FOTOGRAFIES: Arxiu fotogràfic Municipal, Heliodoro Corbí Sirvent, Radio Petrer, *El Carrer* i altres publicacions (especialment *Petrer en el recuerdo*), i materials aportats pels autors • CORRECCIÓ DE TEXTOS: Regidoria de Cultura i Normalització Lingüística
EDITA: Regidoria de Cultura i Patrimoni. Ajuntament de Petrer
DISSENY: Metaphora • IMPRESSIÓ: Cromotype • DEPÒSIT LEGAL: A-840-2010 • TIRATGE: 1.000 exemplars

Remedios Jover Cánovas

DE PETRER A LA COMARCA DEL PRIORAT (1936-1939)

Esther Gutierrez Escoda

Universitat Rovira i Virgili (Tarragona)

Remedios Jover
Cánovas.
Foto cedida per
Remedios Jover
Alzamora.

Des d'un principi de la Història de la humanitat el fenomen de la guerra ha fet que les dones es posicionessin i participessin en els conflictes bèl·lics, ja fos de manera individual o col·lectiva, encara que la Història amb majúscules s'hagi oblidat de la majoria d'elles. Tots aquells que reclamaven la incorpora-

ció femenina a la lluita activa a l'inici de la Guerra Civil espanyola, aviat van traïr aquesta crida allunyant i apartant la dona a la rereguarda. Així, les milicianes passaren de ser heroïnes de la República a prostitutes responsables del mal veneri¹.

El cop d'estat dels franquistes trastocà no tant sols la situació política, sinó també la vida

Cartell de la Generalitat de Catalunya, 1937. Ministeri de Cultura.

quotidiana d'una població que vivia immersa en la distinció tradicional dels rols socials d'ambdós sexes. Durant les primeres setmanes del conflicte bèl·lic moltes dones de la Península es penjaren un fusell al muscle i partiren cap a les trinxeres, entre elles, Remedios Jover Cánovas².

Ja fa alguns anys que en aquesta mateixa revista Bonifacio Navarro ens apropava a la personalitat de Remedios Jover, *la Casera*, o *Miliciana del Pueblo Auténtico*, com així l'anomenaren els seus companys en incorporar-se a files. Cal destacar a més que el valor demostrat per Remedios era un clar model a seguir per la resta de dones que lluitaven del costat de la República. Tot això quedà reflectit en la revista del Batalló Octubre 11, corresponent al mes d'agost de l'any 1936³.

Amb tot, la carrera militar de Remedios Jover dintre de l'Exèrcit Popular estarà condicionat per l'evolució i reorganització d'aquest, ja que l'Exèrcit Republicà es va modificar i reestructurar quatre vegades al llarg de tota la guerra.

LA FASE MILICIANA

Durant la fase miliciana del conflicte, homes i dones, els uns obligats per la mobilització de les lleves del 34 i 35, i les altres voluntàries, foren reclutats a Alacant. Marxaren cap a diferents llocs: Guadarrama, Còrdova, Granada i Talavera, i es va iniciar aleshores la sortida cap al front el dia 7 d'agost de l'any 1936. En aquestes mateixes dades un tren d'Alacant amb 300 soldats de tropa junt amb milicians es traslladen cap a Madrid.

Els milicians de Petrer i Elda s'incorporen al front de Guadarrama a finals d'agost, mentre que una altra columna marxa amb 270 milicians integrats a la CNT-FAI i a les Joventuts Llibertàries, dirigida per Maroto i que inclou a las seves files

diverses dones. El dia 15 de setembre marxa a Peguerinos la 40 Companyia d'Assalt d'Alacant⁴.

Amb tot i això, Remedios Jover inicia el seu treball militar uns dies abans que la resta dels seus companys alacantins, ja que pel juliol del 36 forma part íntegra del Batalló Octubre 11, responsable de la defensa de Madrid. Es tracta d'un batalló format amb una organització estrictament militar, posseeix una companyia de transport automòbil i el seu sentiment de cos es tant intens que els milicians se senten orgullosos de pertànyer a aquesta unitat.

De la facció de les JSU estava al comandament del batalló el socialista italià Fernando de la Rosa i els padrins foren José Laín i Federico Melchor. Aquest batalló arribaria a tenir 16 companyies dins de la Columna Sabio-Rubio, i el seu nucli principal era precisament el Batalló Octubre 11, així com el batalló d'aviació del TC Sabio, a la zona d'El Escorial⁵.

El dia 1 d'agost al capvespre Remedios Jover junt als seus companys de batalló marxa des de Madrid cap a El Escorial en tren, d'aquí en camió fins a Peguerinos, i es traslladen poc després a peu fins a arribar a San Rafael. És aleshores quan el batalló concentra les seves forces en un campament al que anomenaren *Las Navazuelas*, il·loc on avui en dia s'aixeca El Valle de los Caídos.

Durant els dies següents es dedica a l'exploració de la zona ocupant Cabeza Lijar el 6 d'agost sense incidències destacables. A mitjans de mes comencen els combats d'artilleria, encara que en aquests moments el front no era continu. No obstant això, el 15 de setembre comença un bombardeig excepcional a la zona, el batalló queda incomunicat per telèfon i inicia aleshores l'ofensiva tractant d'atacar de sorpresa l'enemic. Però les tropes franquistes eren establertes amb fermesa i poques hores després mor Fernando de la Rosa, i s'inicia la retirada del cim. Manuel Tagüeña agafa llavors el comandament del batalló⁶.

Localització de Las Navazuelas a la plaça on avui és la creu d'El Valle de los Caídos.
Foto de l'autora.

Panoràmica del cim Cabeza Lijar, on Remedios Jover va ser ferida de gravetat. Foto de l'autora.

És en plena retirada i en direcció cap avall quan Remedios Jover s'adona que el company de batalló Vicente Aracil Maestre, de 22 anys, jeia mal ferit a terra. Remedios, sense pensar-ho ni un moment, retrocedeix, agafa el seu company, se'l carrega a l'espatlla i inicia el ràpid descens, però al poc de temps la metralla l'atrapa a ella també i resultà ferida de gravetat⁷.

Tot i l'intent de Remedios per salvar el company, aquest va morir i la família encara no sap avui en dia on és enterrat. Quant a Remedios, la donaren per morta perquè les greus ferides eren al cap però segons ens explica el seu fill, un soldat va veure que d'entre els morts hi havia un cap que semblava tenir els cabells llargs, pel que va deduir que es tractava d'una dona. Li va donar la volta per veure-li la cara i s'adonà que encara respirava. Remedios fou traslladada a l'hospital d'El Escorial, però els familiars ja havien rebut un telegrama en què es comunicava que havia mort en combat⁸.

El doctor Mezquita Moreno certifica l'informe mèdic de Remedios. El document ens indica que després de ser operada amb caràcter d'urgència i amb pronòstic gravíssim fou evacuada a la caserna del Batalló Octubre 11, on seria donada d'alta el dia 31 d'octubre de 1936.

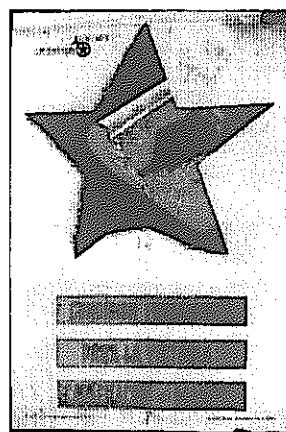
LA FASE MILITAR

La Batalla de Madrid inaugurà una nova forma de fer la guerra i, així mateix, transformà el grup de milicians en soldats del nou exèrcit. Madrid resistí l'assetjament dels aixecats durant tota la guerra, i no fou fins al 28 de març de 1939 que les tropes franquistes ocuparen la ciutat.

Mentres que Remedios realitza la convalescència i ja ha obtingut l'ascens al grau de tinenta pel seu comportament "interviniendo con arrojo en el combate librado en la posición de Cabeza Lijar", s'inicia la formació del futur Exèrcit Popular. Entre setembre i octubre del 36 passaren a escales actives de l'Exèrcit tots els caps, oficials i classes de milícies, que degudament controlades per la Inspecció General de Milícies, pel que fa a la seva capacitat militar, com la conducta social i política, foren creditors d'això. A més, a partir

d'aquesta data fou l'Estat Major del Ministeri de la Guerra el que determinaria en quines armes i cossos havien de ser inclosos els nous càrrecs⁹.

Pel desembre de 1936 les milícies quedaven així assimilades a l'Exèrcit pròpiament dit, com també al Codi de Justícia Militar. Es creaven aleshores per a la instrucció dels quadros de comandament (d'entre ells la tinenta Remedios) tres centres d'instrucció a Madrid, on l'ensenyament impartit era eminentment pràctic: deures generals de comandament, armament, tir, fortificació, tàctica de combat, topografia, enllaços i transmissions...¹⁰.

Cartell de premsa i propaganda de la Junta Delegada de Defensa de Madrid. Autor: Melendreras (Ministerio de Cultura).

Amb la intenció de reduir el nombre de batallons existents, aquests i les diverses columnes comencen a organitzar-se en batallons pròpiament dits, els quals portaren una enumeració correlativa, i és ara quan el Batalló Octubre 11 passà a dir-se 30 Brigada Mixta, pertanyent a la 2 Divisió de l'Exèrcit Centre.

Encara que oficialment cessà de l'exèrcit per l'exclusió de les dones a les seves plantilles, la tinenta Remedios continuà formant-ne part. Així, pel maig de 1937 és membre actiu de l'Estat Major de la 30 Brigada Mixta (Primer Batalló, 1 Companyia), i continuà aleshores els combats en la zona de Cabeza Lijar a la serra de Guadarrama.

El fet de pertànyer a l'Estat Major implica formar part del grup d'oficials que compleixen les feines d'administració i logística, sempre sota el comandament d'un oficial de rang immediatament superior: capità, major, tinent coronel o coronel, ja que amb la segona reforma de l'Exèrcit republicà pel febrer de 1937 es varen suprimir diverses categories militars.

L'Estat Major format pel grup d'oficials d'una companyia (un capità i tres tinents) assessorava tècnicament els caps de rang superior més amunt indicats i distribueixen i supervisen les ordres impartides pel cap superior. Aquesta és una de les feines que la tinenta Remedios va dur a terme al llarg de la guerra.

Pancarta en un dels carrers de Madrid. Foto de Google Earth.

La Direccion

Constantino Pascual
30 Brigada 3ª Division
117 Tercera 4ª Compañia
Estación Militar nº 5

Pongan la direccion igual
en la siguiente que me voy
mandar de vuelta

Salud

Fronte a 28 de Agosto de 1907

Queridos padres: Me alegrare que al recibo de estas cordas
letras se encuentren bien de salud yo por la presente sin
nada de malo. Esta carta de la vuelta desde el Fronte asi
es que ya he llegado, tambien les digo que estoy en su abito
de Valencia, y me los escribi desde Valencia porque por me
en llegar aqui les escribia, tambien les digo que fuimos a
barridos a la plaza de Valencia, dos tardes, asi es que nos
diciantimos mucho, lo unico es que caminamos muchos
es tambien algo cansado pero en fin, trabajamos y nos
damos, asi es que llegamos aqui todo bien.

Tambien les digo que cuando llegue aqui tenia una carta
de ustedes, y otra del tio Ormesindo, asi es que ahora me
terminar de escribir esta le voy a escribir al tio Ormesindo
Me dicen en la carta que en cuatro semanas nada mas que
ha tenido dos cartas mias y yo les digo que les escribi lo mismo
de cartas, asi es que si me se han perdido han recibido esta tan
bien recibiran las otras. Tambien les digo que los porcelos
ya estan aqui a llegaron un dia antes que nos otros asi
ya que ya los he visto. Tambien les digo que Remedios aun
esta aqui pero me la he visto, asi es que cuando a un
ya se lo preguntare cuando se va, o segun lo que me
diga ya se lo comunicare en otra carta, y cuando vaya
me mandaran con ella un cajon de ropa. El dia 26 llegue
a Madrid y fui a casa de la mujer que dije encargada

para que me mandara los vestidos, y fui a las 11 de la mañana
y me los acababa de mandar por correo, asi es que si
hubiera sido un poco mas temprano ya los tendría, pero ya
no tardaran mucho a venir porque de Madrid aqui son
poco, asi es que ya los mandare uno.
Tambien les digo que por que la direccion que hay
aqui es mala, la pongan lo mismo.
Y sin mas por hoy este que se despide soy subijo
que no les escriba

Constantino

Querida hermana Paquita. Como ves te dije a la madre
que se fuera en Valencia cuatro dias y fuimos a batallas,
a la junta que nos dabanos mucho pero tambien se
diciantimos mucho. El hubiera estado mas tiempo en Valencia
de hubiera hecho una sortija, pero alla hacian, pero es igual
en si que hagan en Madrid que te haré una.

Y sin mas por hoy se despide tambien uno que te soy
Constantino

Recuerdos a Balisto y al aguelo

a la otra vez te escribié unas
Salud

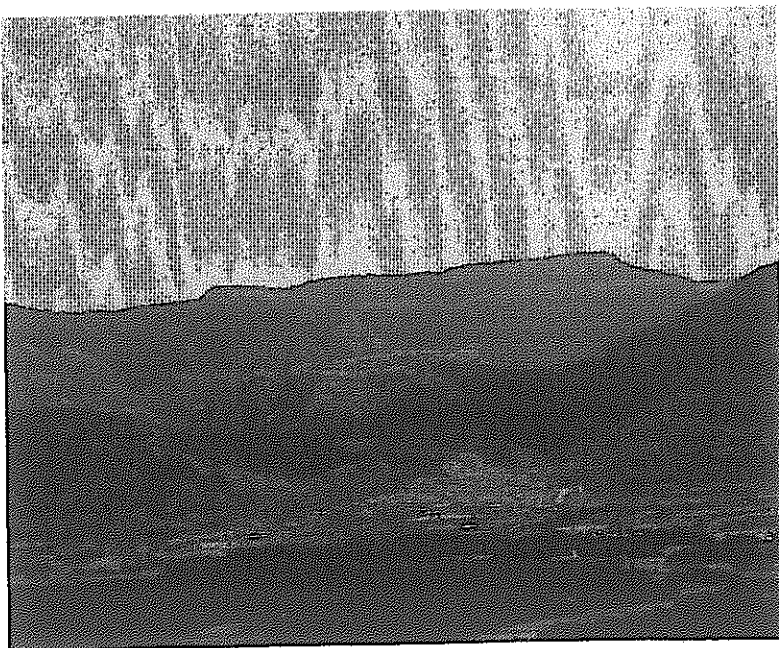
¡Vista Buena!

Grup de companys de la 30 Brigada Mixta. Al centre la tinenta Remedios Jover; l'últim de la dreta és Constantino Pascual Payá. El Escorial, 1937. Foto cedida per Toñi Soler.

Per altra banda i com hem indicat més amunt, el batalló de la tinenta posseïa una companyia de transport automòbil, fet que indica que Remedios Jover podia comptar amb la flota de transport de l'Exèrcit per traslladar-se del front a Petrer. De resultes d'unes cartes enviades per Constantino Pascual Payá des d'El Escorial a la seva família a Petrer, sabem que la tinenta en els seus viatges es dedicava a abastir la tropa i a portar els encàrrecs dels soldats als seus pares, i dels pares als soldats: "El motivo de esta carta es para decirle que con Remedios he mandado unos leguis, una novela y tres paquetes para el padre, también le digo que me mánde con Remedios cartas y sobres que ya no me quedan..."¹¹

Vista panoràmica del Front d'Aragó a Monroyo. Comarca del Matarranya a Terol. Foto de l'autora.

En aquests viatges realitzats a Petrer, la tinenta també transportava en els camions els nois del poble que s'allistaven voluntaris a l'Exèrcit republicà. Aquest és el cas de Faustino Francés, que marxà amb ella a l'any 37 a El Escorial en principi perquè la coneixia y perquè "tenía mucha amistad con ella y cuando necesitaba a alguno, pues me decía que me fuera con ella... Ella estaba en el frente, en las trincheras, y me decía vente para aquí, vente para allá que vamos a llevar esto a un sitio..."¹²

Un altre dels noiets que intentaren marxar al front fou Pepe Medina, que aleshores comptava tan sols amb 15 anys. Ho va intentar dues vegades però davant la minoria d'edat d'en Pepe, la tinenta s'oposà de ple: "Me subí al camión sin que ella me viera, pero a la salida de Petrer cuando se dio cuenta de que estaba allí me sacó a la fuerza..."

La segunda vez que lo intenté lo conseguí, ella no me vio, y llegué hasta Madrid, pero cuando se dio cuenta me mandó de inmediato de vuelta a Petrer... Éramos vecinos, vivíamos en la misma calle, ¿qué hubieran pensado mis padres?...¹³

Els successius fracassos en l'intent de conquerir Madrid van fer canviar l'estratègia de Franco, ja que va optar aleshores per una guerra llarga, de desgast i d'esclafament gradual de l'enemic. El coronel republicà Vicente Rojo inicia una ofensiva de distracció muntada de sorpresa a Brunete, amb l'intent d'aturar l'avanç franquista sobre Santander¹⁴. I com no podia ser d'una altra manera, al juliol de 1937 la 30 Brigada Mixta participà a la Batalla de Brunete, encara que un mes més tard, en ser ascendit Manuel Tagüeña a cap de la 3 Divisió, l'Estat Major de la 30 Brigada

Mixta, inclosa la tinenta Remedios, s'integrà al complet a la nova divisió.

La 3 Divisió, durant l'estiu del 37, es dedica a l'organització i instrucció i estan acantonats a la zona de Madrid; la seva preparació és molt intensa. A principis de desembre es creà la Divisió Tàctica de Reserva, amb l'Estat Major de la 3 Divisió, que inclourà les Brigades Mixtes 33, 27 i 31. Aquesta nova divisió a la qual pertany ara la tinenta Remedios es converteix en Unitat de Xoc Especial, pel que un cop traslladada al Front d'Aragó (Villarluengo i Monroyo), serà cedida momentàniament al V Cos de l'Exèrcit sota el comandament d'Enrique Lister. Aquesta Unitat de Xoc s'acantona a Monroyo i cobreix Valderrobles fins el dia 31 de maig de 1938, dia en què es produeix la desbandada i retirada cap a Catalunya.

La terrible Batalla de Terol i la derrota al riu Alfambra desgastaren l'Exèrcit Popular, i és aleshores quan es reestructura de nou l'Exèrcit i l'Agrupació Autònoma de l'Ebre esdevingué Exèrcit de l'Ebre. Els reservistes supliren les baixes, però aquesta recomposició es feu amb soldats de menys de 18 anys i fins als 40. A l'Exèrcit de l'Ebre (Modesto Guilloto), s'hi enquadraren dos cossos de l'exèrcit, el V (Enrique Lister), amb les divisions 11, 45 i 46, i el XV (Manuel Tagüeña), amb les divisions 3, 35 i 42¹⁵.

La retirada cap a Catalunya i la nova formació militar portarà a la tinenta Remedios a la comarca del Priorat, a la província de Tarragona, localitzada al marge esquerre del riu Ebre. La divisió de la tinenta, la Tercera, forma el centre del dispositiu del XV Cos de l'Exèrcit a la Batalla de l'Ebre, pel que fou una de les que més baixes humanes va patir.

LA BATALLA DE L'EBRE: L'ESTADA DE LA TINENTA REMEDIOS AL PRIORAT

Del 17 d'abril de 1938 fins a finals de desembre del mateix any, l'Estat Major de la 3 Divisió junt amb tots els seus serveis s'instal·lava a Escaladei, pel que la comarca del Priorat es militaritzà per moments. Es repartiren aleshores les infraestructures pels diferents pobles. Així, a la Vilella Alta s'instal·laren tres cuines d'intendència on es cuinava el ranxo per portar-lo al Front de l'Ebre.

També s'instal·là l'hospital de sang per als ferits lleus de l'Ebre, les Brigades Internacionals i les transmissions, que a l'època eren per cable. La gent de la Vilella Alta manté un record molt viu de l'estada de la tinenta Remedios a la comarca: "Recordo perfectament el dia que érem a la cuina

Conreria d'Escaladei a la comarca del Priorat. Al centre i en direcció a l'esquerra es localitza Cal Rius, casa rematada amb merlets on la tinenta Remedios organitzava la intendència de la 3 Divisió. Al fons, el petit campanar de l'església, i al costat mateix, Cal Faria, lloc de residència de l'Estat Major. Foto de l'autora.

Vista actual de la Vilella Alta. Foto de l'autora.

i bescamviàvem amb els soldats el seu pa (que era florit), pels ous de les nostres gallines, per vi i per fruita... Aleshores va aparèixer sobtadament la tinenta per la carretera, saltà del vehicle i s'encarà amb els soldats molt enfadada. La tinenta Remedios amb els soldats tenia un caràcter molt disciplinari... perquè com ella mateixa va dir-los: '¿Què estais haciendo? Con el pueblo no se intercambia, al pueblo se le regala la comida!'. La tinenta va deixar aquell dia a tota la tropa sense pa. Va regalar al poble, no el pa florit, sinó el blanc dels soldats, el pa florit el va fer llençar barranc abaix, a la vora del riu d'Escaladei... Quant ella va marxar, nosaltres vam anar a recollir-lo. D'aquesta manera vam tenir el pa blanc i el florit... hi havia una fam terrible"¹⁶.

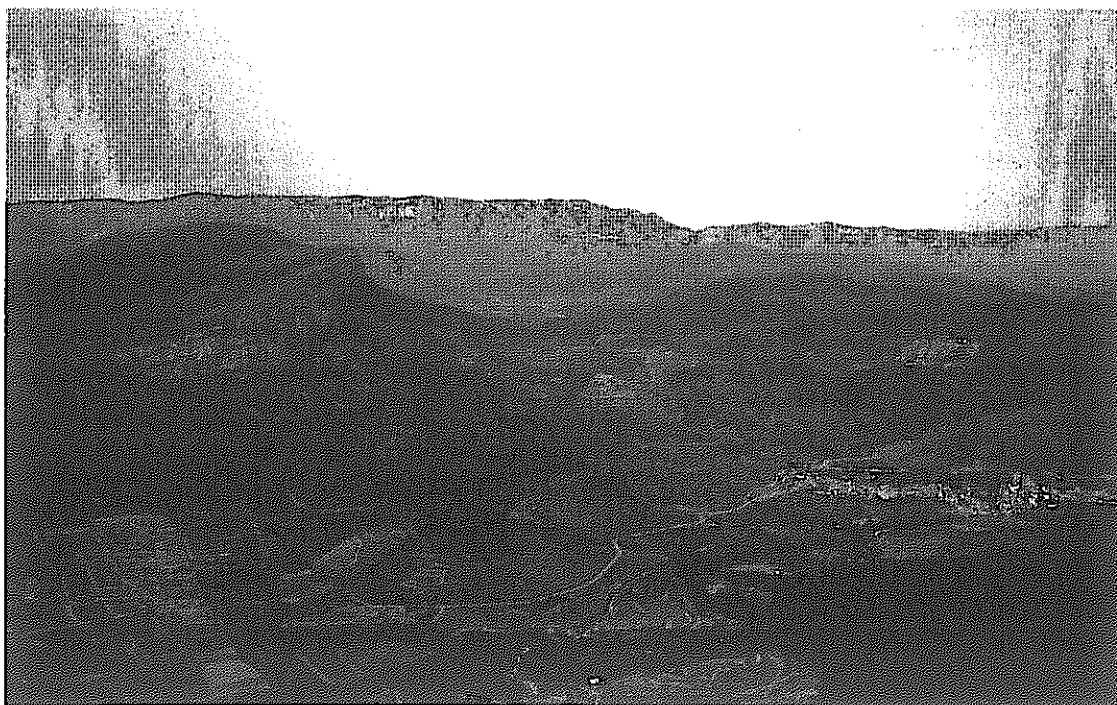
La població civil de la Vilella Alta, igual que la resta de la població peninsular, patia moltes carències derivades del conflicte bèl·lic, però mentre va estar la tinenta Remedios al Priorat, aquestes penúries es van mitigar de forma considerable i així ho recorden també les persones que en aquella època eren criatures: "Mira, a la tinenta li agradava molt el pa de figa... Nosaltres, la colleta de les nenes, de les figues fèiem pa per la tinenta, i anàvem caminant fins a Escaladei, a Cal Faria, on vivia... i aleshores, ella ens donava roba d'abric, perquè era hivern i feia fred... Encara recordo el jersei de color rosa que em va donar... Anàvem cantant per la carretera: 'No hi ha més Remedios que la tinenta!', perquè era ella la que ens proporcionava subministres quan més els necessitàvem..."¹⁷

D'altres testimonis una mica més grans ens expliquen que van treballar a Cal Rius ajudant la tinenta en l'organització dels subministraments: "Jo tenia aleshores 18 anys, i treballava a Cal Rius a canvi de menjar, ja que en aquella època no hi

havia diners... La tinenta ens pagava amb espècie... Era molt recta la Remedios, no deixava passar ni una, menuda era la tinenta!... Però mentre ella va ser a Escaladei el xusco de pa no ens va faltar a ningú..."¹⁸

Els xiquets d'Escaladei i de la Morera del Montsant també la recorden: "El pare era el carter del poble però va haver de marxar al Front... Jo i la mare el vam substituir per no perdre la feina, i li portàvem les cartes a la tinenta des de Poboleda... Ella sempre em donava coses a canvi... Recordo un dia que al anar a Cal Faria ella va dir-me: 'Sube que un cartero no puede ir así vestido'. Va portar-me al magatzem on guardaven la roba i em va regalar un vestit compost per pantaló i americana blau marí, també una camisa blanca... Si hages fet la comunió de ben segur que no hages anat tan maco...". "Jo tenia tant sols 12 anys... i recordo que quan s'apropava el Nadal, va fer muntar als soldats unes taules llargues a la plaça, les va omplir de joguines de tota mena i va dir: 'Son regalos para los niños, que se acerquen y que cada cual escoja el que quiera, pero tienen preferencia los más pequeños, que sean ellos los primeros...'. Com que jo ja tenia 12 anys vaig ser dels últims i vaig triar un dominó fet de fusta d'alzina, el vaig conservar durant molts anys..."¹⁹

D'altres testimonis recorden que era una dona solidària amb el poble, sobretot amb les criatures, però el seu caràcter era a vegades difícil, almenys pel que fa als soldats: "Recordo un dia que a la plaça arribaren camions plens de raïm i sabó... Un dels soldats es va enfil·lar i agafà sense permís una pastilla de sabó... La tinenta quan ho va veure, el va fer baixar immediatament i el va detenir... Va anar a parar a la presó militar per lladre... Vols dir que per una pastilla de sabó calia empresonar-lo?"²⁰

Vista panoràmica de la comarca del Priorat. A la dreta, la Vilella Alta i al fons, la serra del Montsant. Foto de l'autora.

EL RECORD DE LA TINENTA

A finals de desembre de 1938 l'Exèrcit republicà inicia la retirada cap a França, la tinenta Remedios junt amb la tropa deixa les terres prioratines, però encara a mitjans de febrer de 1939 i en plena retirada Modesto Guilloto intentarà una reorganització pòstuma de l'Exèrcit de l'Ebre per la defensa de Girona. Aleshores, reparteix la 3 Divisió entre la 42 i la 43, i es aquí on es perd el rastre de la tinenta. I tanmateix, després de 74 anys de la Guerra Civil espanyola, el record de la seva personalitat resta ben viu entre els que van tenir la sort de conèixer amb ella en aquells moments tan difícils.

Solidària amb els més febles i disciplinària entre la tropa, d'heroïna de la República passà a ser víctima del franquisme, amb un exili permanent a França que condicionà per sempre més la seva vida i la de la seva família que deixà a Petrer. Remedios Jover Cánovas, *la Casera*, per a la gent de Petrer, i *la Tinenta* pels prioratins, forma part indiscutible de la Història contemporània d'Espanya en majúscules, i de la defensa de les llibertats i dels drets aconseguits legalment per la República.

AGRAÏMENTS

He d'agrair la col·laboració i ajut que he rebut per part de Toñi Soler, Mercedes Valenzuela, Mari Carmen Rico (incansable col·laboradora) i Bonifacio Navarro per les seves aportacions documentals. També a tots els membres de la família de la tinenta Remedios, en especial i amb molt d'afecte a la néta Remedios Aracil Alzamora, per la complicitat demostrada en la recerca d'una etapa desconeguda per a tots nosaltres de la seva àvia.

NOTES

- ¹ CARABIAS ÁLVARO, M. (2003): "Las Madonnas se visten de rojo. Imágenes de paganismo y religiosidad en la guerra civil española", en *Las mujeres y las guerras*, Icaria, Barcelona, p. 234.
- ² STROBL, I. (1996): *Partisanas. La mujer en la resistencia armada contra el fascismo y la ocupación alemana (1939-1945)*, Virus, Barcelona, p. 39.
- ³ NAVARRO POVEDA, B. (1997): "Mujeres de Petrer en la II República y la guerra civil", en *Festa*, Ajuntament de Petrer, pp. 25-34.
- ⁴ MARTÍNEZ LÓPEZ, M.: *La experiencia republicana y la guerra civil en Alicante*, Club Universitario San Vicente, Alacant, pp. 71-73.
- ⁵ ENGEL, C. (2005): *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República (1936-1939)*, Almena, Madrid.
- ⁶ TAGÜEÑA LACORTE, Manuel (2005): *Testimonio de dos guerras*, Planeta, Barcelona, pp. 122-136.
- ⁷ Font oral: Pilar Aracil Redondo (Petrer, 17-4-2010).
- ⁸ Font oral: Ramón Aracil Jover (Petrer, 23-11-2009).
- ⁹ *La Gaceta de Madrid* (setembre i novembre de 1936).

- ¹⁰ *La Gaceta de la República* (desembre de 1936).
- ¹¹ Correspondència privada de Constantino Pascual Payá, 22-6-1937 (cedida per la seva neboda Toñi Soler).
- ¹² Font oral: Faustino Francés, àlies *Gregorio*, (Petrer, 6-5-2010).
- ¹³ Font oral: Pepe Medina Beltrán (Petrer, 30-11-2009).
- ¹⁴ CASANOVAS, J. i GIL ANDRÉS, C. (2010): *Historia de España en el siglo XX*, Ed. Ariel, Barcelona, p. 216.
- ¹⁵ CUÉLLAR, J. (2006): "L'Epíleg del Front d'Aragó", en *La Batalla de l'Ebre*, vol. 18, Ed. 62, Barcelona, pp. 13-16.
- ¹⁶ Font oral: Rodrigo Sentís (la Vilella Alta, 20-9-2006).
- ¹⁷ Font oral: Pepita Salat (la Vilella Alta, 23-9-2006).
- ¹⁸ Font oral: Encarnació Beltrá (la Vilella Alta, 15-9-2009).
- ¹⁹ Font oral: Josep Maria Ossó (Vallirana, 9-6-2010).
- ²⁰ Font oral: Sisco Porqueres (Reus, 19-5-2010).

BIBLIOGRAFIA

- CARABIAS ÁLVARO, M. (2003): "Las Madonnas se visten de rojo. Imágenes de paganismo y religiosidad en la guerra civil española", en *Las mujeres y las guerras*, Icaria, Barcelona.
- CASANOVAS, J. i GIL ANDRÉS, C. (2010): *Historia de España en el siglo XX*, Ariel, Barcelona.
- CUÉLLAR, J. (2006): "L'Epíleg del Front d'Aragó", en *La Batalla de l'Ebre*, vol. 18, Edicions 62, Barcelona.
- ENGEL, C. (2005): *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República (1936-1939)*, Almena, Madrid.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, M.: *La experiencia republicana y la guerra civil en Alicante*, Club Universitario San Vicente, Alacant.
- NAVARRO POVEDA, B. (1997): "Mujeres de Petrer en la II República y la guerra civil", en *Festa*, Ajuntament de Petrer.
- STROBL, I. (1996): *Partisanas. La mujer en la resistencia armada contra el fascismo y la ocupación alemana*, Virus, Barcelona.
- TAGÜEÑA LACORTE, M. (2005): *Testimonio de dos guerras*, Planeta, Barcelona.

DIARIS I PREMSA

- La Gaceta de Madrid* (agost-novembre 1936).
- La Gaceta de la República* (desembre 1936).

DOCUMENTACIÓ I ARXIVS

- Correspondència privada de Constantino Pascual Payá.
- Arxiu familiar Aracil-Jover.
- Arxiu municipal de la Morera del Montsant.
- Arxiu municipal de la Vilella Alta.

FONTS ORALS

- Aracil Jover, Ramón (Petrer, 23-11-2009).
- Aracil Redondo, Pilar (Petrer, 17-4-2010).
- Beltrá Miró, Encarnació (la Vilella Alta, 15-9-2006).
- Francés, Faustino (Petrer, 6-5-2010).
- Medina Beltrán, Pepe (Petrer, 30-11-2009).
- Ossó, Josep Maria (Vallirana, 9-6-2010).
- Porqueres, Sisco (Reus, 19-5-2010).
- Salat, Pepita (la Vilella Alta, 23-9-2006).
- Sentís, Rodrigo (la Vilella Alta, 20-9-2006).